

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN PUBLİSİSTİKASI

Açar səsizlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, publisistika, publisistik janrlar, "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" jurnalı, "Həyat" qəzetləri

Key words: Abdurrahim bey Haqverdiyev, publicity, publicistic genres, "Molla Nasreddin" and "Fuyuzat" magazines, the newspaper "Hayat"

Klaviyətli słova: Абдулларим бек Хагвердиев, публистика, жанры публистики, журналы «Молла Насреддин» и «Фюзат», газета «Хаят»

Məşhur yazıçı və ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaşadığı dövrün ədəbi-ictimai və mədəni-siyasi hadisələrinə həssaslıqla yanaşan və obyektiv qiymətləndirən sənətkardır. Onun ədəbi irsinin bir hissəsi publisist əsərləridir. XX əsrin əvvəllərində Bakıda və Tiflisdə çıxan "Hüməmat", "Irşad", "Təzə həyat", "Quzuya" qəzetlərində çap olunmuş həmin əsərlərində Ə.Haqverdiyev məarif, mədəniyyət, məktəb, təhsil, ictimai tərəqqi, qadın azadlığı məsələlərindən bahs edir, demokratik məařic fikir və ideyaların xalq arasında yayılıb həyata keçməsi çələndir. Bu yazıldarda mədəni gerilik, ictimai laqeydlilik, etəkə pislənlər, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi saflaşması və inkişafı üçün vətəndaş fəaliyyəti, vətənpərvərlik tələb edilirdi.

1907-ci ilin may ayında "Təzə həyat" qəzetində çap olunmuş "Bizim yahılığımız" məqədəsinin də milləti savadlandırmaq üçün müəyyən işi başlayıb axıra çatdırımayan biganə adamları, geniş mənada əsərətə saxlanan xalqın qabaqdə gedənlərinin ədib yahiyə oxsadraq təsəssüfə yazır ki: "Müssəlman təyafşı inidiyəq yabilidə olub, na məarif arpasından və nə təmaddün (mədəniyyət - Z.Ə.) sadanından və nə tərəqqi otundan ona qarın doluslu inidiyədək verilməyib. Hər vəqt istəvələri kə, köhələr yediyi axura bu da bir ağızını üzətsin, o saat behindən dəyənək dayib; Pobedonostsev, İlminski, Çirivanski, İqnatiyev və bizim rəfiq Levitski tək dəyənəklər hamisə bu yabilərin tapasının üstündə olub. Üç yüz il bu növ yabilidə qalib indi özümüz də yaxıbiyyət olmuşuq" [1, s.360].

Sitatidə son cümlələr köhlənə yəbiniñ fərqliñ dair izahatla başlayan məqaləyə siyasi mazmun verir. "Üç yüz il" sözü ilə müəllif Rusiyada Romanovlar süləlosinin çarlıq tarixinə işarə edir. Sadalanın antroponimlər car siyasətini Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda həyata keçirən məmurların soyadlarındır. Onlar xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, maarifləndirmək, onların ictimai-siyasi şururuñ formalasdırmaq üçün göstərilən təşəbbüsələrin həyata keçirilməsinə mane olan konkret şəxslərdir.

Yazıcıının istehza etdiyi yaxıbiyyətləksə zülmə, haqsızlıq, əsərətə boyun əymək, itaətkarlıq, xalq mənafeyi üçün görülen işlərdə tez yorulmaq, gücləndiñ düşməkdir. Ədib güləmələ və manalı bir fakt götür: "Yəbiniñ xasiyyətinin biri budur: görürsən, bir yəbiniñ bir neçə gün təvələdə bəsləyib saxlayandan sonra ki, havaya çıxardın, yəbə başlayır yerlə, göylə əlləşəngə. Bir növ özünü çəkir və bir növ nəra çəkib qışqır ki, bir köhlənə müyəssər olmaya... Yəbə sahibi onu çox əziyyətlə hərələyir və

onun çox çətinliklə minir üstüne. O saat yel tək götürülür. Bir qədər yol gedəndən sonra görürsən yəbə öz yabiligini bildirdi: qulaqlar sallandı, paçanın arası köpüklandı, boyun düşdü, yəbə yoruldu.

Biz də yabiligimizi bir ayrı işlərdə bürüza veririk. Məsələn, neçə nəfər şəxsin xəyalına bir məməfəti camiyyat bina qoymaq düşür. Başlayıclar qəzetlərdə dəqiqşırmaq, davamnamalar göndərməyə. Görürsən, haqiqət camaat yığıldı, gözəl nitqlər söyləndi. Başlıclar pul yığınaqə. Çoxluca pul da yıldı. Ay ötdü, il dolandı. Sədri-cəmiyyət yazüb camaat ümumi yığıncaqə davət etdi. Görürsən, o yığıncaqə ancaq üç cüt bir tək adam geldi, yığıncaq başa gəlmədi. Dübərə təklif eylədilər, yəsə hamim qorar" [1, s.360].

Mülliif söylədiyi fikirləri əsaslandırmak, içtimai yabiligi aydın göstərmək üçün "Təkamul" qəzetinin və "Nicat" xeyriyyə camiyyətinin təleyini nümunə göstərir. Qəzet çıxartmaq təkliyi ortaya golandı həmi razılaşır, gözəl nitqlər söyləmir, müxtəlif "şəhərlərdən pud-pud nəşr və şeirlər tabrikər olur", ancaq bir il, ya altı aydan sonra qəzet ya bağlanır, ya da "müdiri qapı-qapı düşüb müştəri yığır" [1, s.360]. Xaxud "Nicat" camiyyət-xeyriyyət açılında camaat çox humət göstərir, çoxlu pulsular yılır. Amma bir keçməmiş orada da yabilicə önung göstərir: məclisi-ümumini yığıncaqlarına məclis üzvlərləndən başqa ya heç kəs gəlmir, ya da çox az adam galır. Galanlar də axıra qədər qalmır, bir qədər oturandan sonra cıxbı gedirlər. Faktlər sadaladıqdan sonra adib camaata müraciət deyir: "Cəməat! Bir dürüst fikir edin, yəbə olmaq insan sıfatı deyil!" [1, s.361].

Bakıda çıxan "Təzə həyat", "Irşad" və s. mətbuat organlarında məqalələr çap etdirməsinə baxmayaraq, Ə.Haqverdiyevin publisistik fəaliyyətinin qızığın dövrü "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əməkdaşlıq etdiyi illərə döşür. 1907-ci ildən başlayaraq o, "Xortənd", "Ceyranlı", "Həldmi-Nunişağı", "Mozalan bay", "Lağlağı", "Şüpgəsəqqal" və b. güzil imzalarla "Molla Nəsrəddin" jurnalında həkəya, felyeton, məqalə çap etdirməklə jurnalın ən faal müalliflərindən biri olur.

Bədii nəsində olduğu kimi Ə.Haqverdiyevin publisist əsərlərində də ciddi əxlaqi-ictimai və siyasi məsələlər toxunur, sözün tasiri ilə xalq kütüklərinin qəflət yuxusundan oyadıb məařic, mədəni tərəqqiyə səsləyirdi. Onun "İki il" və "Beş il" adlı yazıları özünün məslək dostları Mirzə Ələkbər Sabir və Əliqulı Nəcəfzadə Qəməküsər haqqında təassüratları (Təassürat bədii publisistikanın jann olub mülliifin har hansı hadisənin təsirindən yaranan qəm, kədar, yaxud sevinc, məmənnünlü əhali-ruhiyyiyin ifadə edir) olub adları çəkilən sənətkarları toxulgundan doğan təsəssüf, kədar hissələrini ifadə edir. Sabir və Qəməküsərin millət xidmətlərinin qədirişinənlaşıla yada salan Ə.Haqverdiyevin tək-cə kədarını ifadə etmər, onların ruhunu şadlaşdırmaq, yadigarlarını qorumaq, adlarını abdiləşdirmək üçün millət xeyrxiyərlərin on qədəşələrini safrarlıqla çağırıb: "Əl-sə verin, qardaşlar, hüməmat edin, Sabir biza təpsirib getdiyi əmanəti tərəqqi düşmənlərinin gözlərinə ox edək, asuru kəsəyinlərə xörək etməyək və onun qızıl qəbrini Nizaminin, Firdovsinin qəbirlərinə döndərməyək. Namus yeridir, qardaşlar!" [1, s.366].

"Təsəttüri-nisvən dair" məqaləsi qadınların yaşınmışından bəhs edir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maařicilərinin çox düşündürən ciddi məsələlərdən biri qadının ailədə və cəmiyyətdə mövqeyidi idi. Başda C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid olmaqla, demokratik ziyyətlər qadın əsərətini, onun ictimai həyatdan konərda örtülü qalmasını pisləyir, cəmiyyətin inkişafında qadının rolunu yüksək qiymətləndirirler. Tərəqqipərvər ziyyətlərinin "realist" və romantik sənətkarlarıñ əksəriyyəti azərbaycanlı qadınların qapılı həyatdan cəmiyyətə çıxışını, qızların təhsil alıb savadlanmasına istəyirdilər.

"Hürriyəti-nisvan" tərəfdarlarının əksinə olaraq bir səra-din-şəriət xadimləri, mülliim və müəllirrələr müsəlman qadınlarının ictimai həyatdan konərda, örtülü və hüquqsuz halda, kırşılardan asılı vəziyyətdə qalmışları istəyir, "İqləb", "Şalalə", "Məslənat" kimi qəzet və jurnalların sahifələrində vəziyyətdə qalmışları istəyir, "Hürriyəti-nisvan" kimi qəzet və jurnalların sahifələrində onlar "Hürriyəti-nisvan" (qadının hüquqsuz örtülü qalması) tərəfdarı idilər. Ə.Haqverdiyev "Hürriyəti-nisvan" qələmlərinin mövqeyində durdur. Bir ziyanla oraqlı onu "Təsəttüri-nisvan" qələmlərin aqida dəyişməli, her yerdə şəxsi mənəfe güdüməri narahat edirdi. Ədib yazırkı ki, "biz əhl-i-Kufəvik. Ümükənlü, her yerdə şəxsi mənəfe güdüməri" [1, s.368].

Ə.Haqverdiyevin geniş kütə üçün nəzərdə tutulan "Abbas Mirza Şərifzadə haqqında" və "Mirzə Fətəlinin facisi" məqədləri də publisistik üslubda yazılmışdır. Hər iki məqədə mülliif haqqında söz açğıñ sonarək xalqa yaxındıñ tantmaq, onları sevdirmək məqsədi daşıyır. O, Abşər Mirza Şərifzadəni "türk şəhərinin zinəti və Avropanın məryasında tanınan aktyoru" [1, s.382], Mirzə Fətəlini isə "epoletlər, imtiyazlar, xac və medallalarla bəzənmiş paltalarının altında on tutub alıñ maqdə olaraq bir türk" [1, s.385] sahibi hesab edir. Lakin məqədə Mirzə Fətəlinin an yaxın dostu və sirdəsi Şeyxül-islam Molla Əhmədi "camaati qoyun kimi istədikləri yere sərən ruhanılarının kölgəsi" [1, s.385] adlandırmış oludurca subyektiv görünür və bu iki maşhur şəxsiyyətin səmimi münasibatlarına kolğə salır. Çünki Mirzə Fətəli bir sır məktublarında Şeyxənd böyük hörmət və rəğbətlə söz açmış, onu dövrünün çox elmularına dərəndən bələd bir alım – din xadimini dəyərləndirmişdir. Bu halda Şeyxi Mirzə Fətəlinin bədkəhu, mütafakir yazıcısının facisəsinə səbəbkər saymaq əsassızdır.

Yazıcının məzmunca və həcmcə ən böyük publisist əsəri "Mozalan bayın sayahətnaməsi"dir. Bütövlükda bu əsəri üç adıb: Ə.Haqverdiyev, Salman Mümtaz və Qurbanlı Şərifov yazmışlar. Birinci hissənin mülliəti Ə.Haqverdiyevdir. Onun yazdığı hissə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1908-ci il mart-yun (№ 11-25) sayında "Məşadi Mozalan bay" imzasıyla dərc olumuşdur.

Bu hissədə Mozañın bayın Tiflisdən Gəncəyə gedib oradan Bakıya gəlməsi təsvir olunur. Təhkiyacı Tiflis vağzalında gördüklarından başlamış Gəncədə rastlaşdığı adamlara və hadisələrə qədar müşahidə etdiklərinin hamisini təfərruatı ilə naql edir. Onun Gəncə vağzalında yaxınlaşüb söz soruşduğu ilik adamı "qəzet şəkfinin yanında durub" olsunda bir qəzet vərəqləyən və qəzətdə cılıqlaş-çıqlaq övrətlər şəklinə baxıb "pəh-pəh", "afərin, nə lətifədir" deyən və "ağzının iki yanından su axan" bir müslümən olur. O, gecə ikan şəhərə getməyib, sahər açılana qədər vağzalda qalmışçı məsləhətlər bilir. Çünki gecə vaxtı vağzaldan "şəhərə gedincə (adəmin – Z.Ə.) başına iki min oyun gələ bilər" [1, s.143].

Mozalan bəyi Gəncə ilə onun köhnə Tiflis rəfiqlərindən Məşədi Həsən tanış edir. Yaziçı onun söhbətində ironiya ilə "dürüst bəy" olmağın şartlarını söyləyir. Məşədi Həsənə görə haqiqi bay "gözel qəstiniñ birinə", məsələn, "Sentralni", yaxud "Peterburq" qəstiniñ düşməlidir. Bay müsləman qəstiniñ düşməz. Bay kankanlıq bilməli, özgərlər quyu qazməli, danos verib ev yixmali, ki-məsə borçlu olmalı, sarab içməli, gümüş dümləyi boz palto gevəlmədir.

Göncemin Şah Abbas mescidində Mozanın bayın gördüğü "molla fabrikası", "Şah Abbas təbəxanasi", "molla dükəni" hürcələri, şəhərdəki "Sansusi" restoranı asl gülüs obyektidir. Xüsusi restoranda "yellənənlər" - iki içib sellənən müştərlər diqqət çəkəndir: "Stolların hamısından görədüm müsləman cavaların aşılış urhaura maşğuldurlar: piva, araq, şərab Göncə çayına dönüb... Biri deyir: maşədi filan, sənin sağlığına ha. Biri deyir: kərbələyi filan, çox raziyam. Xuləsa, çox mehribanlılıq və itihad nişanı gördüm. Şərab, piva içən hamısı müsləman və heç birisindən şkola üzü görüb obrazovaniya alımaq qəsəbəsi görünmürdü. Öz-özüma dedim: yazılı bunların ataları bunları şkola yoxmayıblardır ki, gedib çaxır içərlər. Əlhamdülliləh, bular da atalarının haqq-səyini itirməyiblər və här gün "Sansusi"da ibadət maşğuldurlar" [1, s 154].

Gancada şahor dumasının üzvleri qocalı əldən düşmüş Afşarovla Cahangir xan Xoyskidi. Məşədi Həsən deyir ki, şəxs dünyada nə qədər ömür etmiş olsa, bir eylə onun təcrübəsi artıq olar, upravada garək taciribeli adamlar ayləşsinlər. Afşarovla Cahangir xan dauyaqlarını yerden götürülməyən “təcrübəli” adamlardır. Ona qora şəhər bərabər haldadır. Yağış yağanda müsləmən məhəllələrinəndəki küçələrdə palçıqda “nəinki piyada, dəvə ilə də gəzmək mümkün deyil. Evlər taxtapuşuz olmağına görə hamisinin içinde yağışdan sonra qurbağalar quruldayır” [1, s.157], hamamlarda natamızılık baş alıb gedir. Hamamların suyunun rəngi saparsı, suyun üzərində o qədər yağ var idi ki, aqər içmək bir bəs-altı pud noxud töksən, yaxşı bozbaş oları [1, s.157].

Mozalan bayin Gancada tanış olduğu şəxslərdən en yadda qalanı Hacı Seyid Ağabaladır. Ədib onun əmlanı Məşadi Hasanın sözləri ilə təqdim edir. “Əlinə düşdənmü, üç günün içində səni ya Makkaya göndərəcək, ya Kərbələyə, ya Xorasanə. Elə ki, eşidib birisinin elini bıç as pul keçib, o saat gelib ona iki min məzənnəmat evliliyə göndərəcək ziyarətə. Ziyarətə gedənləri anarət tiflisi kimi

misini vağzaladık, kimisini - dövlətilərdən Bakıyadək, ya Batumadək. İyirmi beş manatdan alliyüz manata qədər çavuşluq haqqı alır. Neçə adamı bu növ ziyarətə göndərib. İndi bu adamların çoxusu galiblər, cörəyə möhtəşədlər, amma Hacı Seyid Ağabala İmamlıda çayın konarında ikimərtəbə barigah tikdirib” [1, s.156-157]. Mozałan bayı da Hacı Seyid Ağabala yoldan çıxarıb ona dörd mənə “zəqraniçin başburı” kiraya edir, vağzala apartıb ondan “iyirmi beş manat salaməti alıb” Xorasan ziyarətinə yola salır. Mozałan bay Bakıya gelir ki buradan ziyarətə getsin.

"Mozalan bayin sayahatnaması" əsərində badil-publisist gülüş zanginliyi və polifonikliyi ilə fərqlənir; mətndə yumor satiraya, iştirək məsxoraya, lağ zarafata qanşıb hamısı bir yerda icimai mədəni geriliniy, xəlaçı naqışlıñ tənqid və ifasına yönəlir. Bu əsərə "Molla Nəsrəddin" jurnalının publisistik janrlar sistemi daha da əlavənmiş: felyeton, məqala, oçerk, xəbor, atmaca, satirik icmal kimi janrların sırasına sayahatnamə da daxil olur və ümumiyyətlə, Azərbaycan estetik gülüş mədəniyyəti zanginlaşır.

Ə.Haqverdiyevin publisist əsərlərinin bir qismi elmi səciyyədədir. Onun "Müsəlmanlarda teatr", "Azerbaiyancada xalq tamaşaları və dini dramalar", "Azerbaiyancada teatr", eləcə də H.Ərəblinski A.M.Şərifzadə və başqa səhnə ustaları haqqında məqalələri "teatrşünaslıq" sənədi kimi qiymətləndirilir [2, 162].

Ciddi araştırmalar esasında yazılmış bu makalelərdə teatr sənətinin tarixi, müsəlman ölkələrdə teatrın yaranması, Azərbaycan teatrının təşəkkülü, inkişaf çətinlikləri, aktyor dəstələri haqqında müfəssəl məlumat vardır. Ədibin fikrincə, teatr on qədim sənətlərindən. Bu sanat əvvəlcə Şəhərə yə yanmışdır: "İsanın anadan olmasınaından beş əsr əvvəl Yunanistanda Aristofanın nümunəvi bi-teatr olduğu məlumdur Hindistanda isə Yunanistandan da əvvəl teatr varmış. Belə bir rəvayət vardır ki, yunanlar teatr hindililərdən götürmişlər" [1, s.415].

Qədim dövrlərdən Hindistanda və İranda geniş yayılan küləvi hipnoz və sehirbazlıq Azərbaycana da nüfuz etmiş, sehirbazlarının meydanlarında göstərdiyi oyunlar xalq tamaşalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ə.Haqverdiyev belə oyundan ikisi – “Şəbi oyunu” və “Şah Səlim” oyunları barədə məlumat verir. “Şah Səlim” oyunu haqqında yazı ki, bu tamaşa “Kukla teatr ilə Petruska arasında orta bir seyidir. Komediant pərdədən gizlənir, pərdənin dalından sap ilə idarə edilən kuklalar görünür. Kuklalar müxtəlif mösiət sahnələri göstərir, pərdə arxasındaki komedian işa cırbaçlarla ssəslərə onların əzəvəsinə danışır. Bu tamaşalar, adətən dövlətli evlərinə dəvət edilən tamaşaları göstərilirdi” [1, s.416].

ƏHAQVERDİYEV Azərbaycan teatrının tarixini öyrənən və sistemləşdirən görkəmli alimdi. Onun "Azərbaycanda teatr" məqaləsi milli teatrın köklərini, təşəkkül dövrünü və inkişaf yolu şəhər etdirən ilk elmi-publisistlər asərdir. Bu məqalənin yazarının adı ciddi tədqiqat aparaşır, bir çox sənədlərlə tanış olmuş, rus teatrlarının tarixinə dair kitablar oxumuş və tədqiqat asasında bəla qanadı galmışdır ki, başqa xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan türkülərindən da teatr sənəti öz kökləri etibarilə xalq marasimlərinə görətildi. Oyun və tamaşalarla bağlıdır, Azərbaycan teatrının təşəkküllündən kəndtəbaşlıq, mütrüb oyunları, dərviz nağılları, rövzəxan ifaları, yüksək marasimləri, şübhə tamaşalarının da müəyyən rolü olmuspudur. Məhz buna görə ƏHAQVERDİYEV "Azərbaycanda teatr" məqaləsindən kəndtəbaşlıq, şübhəgərdənləq, dərvizişlik, xalq oyun və tamaşalarından söhbət açaraq onlan teatr sənətinin manəbəvi hesab edir.

Ədib Azərbaycan peşkar teatrının tarixinin 1873-cü ilində başlandığını və M.F.Axundzadənin dramaturji əsərlərinin "Azərbaycan teatrının ilk pyesləri" olduğunu qeyd edir. XIX əsrdən 80-90-ci illərə kimi Bakıda sənətərək ziyalıların, gənc dramaturqların və teatr dəstələrinin - həvəskar artistlərinin təşkilatlarında teatr tamaşalarının da sayı və peşkarlıq səviyyəsi artır, repertuar genişlənir. Bakıda sayıçılarda teatr tamaşalarının da sayı və peşkarlıq səviyyəsi artır, repertuar genişlənir. Bakıda teatr binası tikilib istifadəyə verilir. Lakin teatrın inkişafı yenə də çətin olur. Məqaləde bu çatılıyılıq səbəblərini izah edən Ə.Haqverdiyev yazar: "1905-ci il qədər Azərbaycan tamaşaları aktyor və həvəskarlar üçün dəhşətli azərb və işğancından ibarət idi. Şəhərlərde (Bakıdan başqa) teatr binaları yox idi. Səhnəs, dekorları olmayan klublarda tamaşalar olur. Qırımız və parıksız oynayırıldılar, biiç və saqqalı geyimlərindən qayırıldilar. Paltar, xüsusən qadın paltarı daha çətin bir məsələ idi.

İlk zamanlar qadın rollarını kişilər oynayırırdı, sahna üçün qadın paltarı borç almayı heç kəs boyunca götürürdü... Biletlərin satışı təşkil etmək də çatın bir məssələ idi. Teatrın kassasından bilet alan olmurdı. Yerli məktəblərin sağlıqları biletləri bazarda dükəncilər satırdılar. Çox zaman dükəncilər sağlıqlarla adətsiz rəsftər edirdilər... Həvəskarların vəziyyəti də pis idi. Onlar küçələrdə və bazarда nəlayiq sözler eşitməli olurlardı” [1, s.424].

“Müsəlmanlıarda teatr” məqaləsində Ə.Haqverdiyev Yaxın Şərqdə, İran, Türkiyə, Orta Asiya ölkələrində, ərablarda və Volqaboyu tatarlarda teatrin yoxluğunu, dramaturgiyanın acinاقılı vəziyyətədə olmağın qeyd edib səbəbinin göstərir: “Iran Şərq... bir nəfər də dramnavis verməmişdir... Orta Asiya... teatro alamına heç bir saxsı verməmişdir. Türkiyədə dramaya dair təsnifat ancaq Əbdülhəmid sultanlığı zamanında aləmə gəlməmişdir. Amma bu müstəbidin zamanında bütün adəbiyyat sıxlığı kimi, teatro da böyük mədəniyyətdən ibarət idi. Buna görə də biz Türkiyədə lazımlı doracada bir teatro görə bilmiyirik. Yüngül fransız məsləhətləri, fars, operetta – budur türk teatrolannıñ Əbdülhəmid sultanlığı zamanında göstərdikləri” [1, s.374-375].

Türkiyə teatrinin repertuarını, yazılan əsərlərin sahne üçün yararsızlığını qeyd edən Ə.Haqverdiyev yazar ki, Türkiyədə drama məktəbi yoxdur. “Darilbadayı idarə edənlər Fransa və Almaniyyada tərbiyə almışlardır. Buna üçün Avropa repertuarına artıq əhəmiyyət verirlər, nəinki Türkiyə həyatından yaxılımlı şəhər” [1, s.376].

Volqaboyu tatarların teatr sənətindən bəhs edərkən Ə.Haqverdiyev bildirir ki, 1905-ci ilə qədər Volqaboyu tatarlarının “no teatro, no do” repertuarları olmuşdur... Rosmi surətdə “Müsəlmanlıarda bərəks misyoner caniyyəti”, başda İlmişki çalışırkı kisi, tatar xalqını və sənaye-i-nafisini qaranlılıqda saxlayıb, onları ancaq xəccərəştik ilə işləşdirsinlər” [1, s.376]. Ədib tatar teatrinin 1905-ci ildən sonra inkişaf etdiriyini, hətta “teatr və adəbiyyat cəhətikə” Azərbaycandan irali getdiyini, azərbaycanlı-türk müslümlərinə tatarlara həssəd aparmalı olduğunu söyləyir. Eyni zamanda xoşhallıqla bildirir ki, “Azərbaycan teatrosu Türkiyə teatrosunu adlıyib irəli getmişdir” [1, s.376]. Orta Asiya müsəlmanlınlannıñ teatr “1905-ci ildən sonra meydana gəlmiş” və Azərbaycan müslümlərinin yazdırı pyeslər ilə doyusudurulur” [1, s.376]. Səbəbi budu ki, Azərbaycan “mərkəzdən uzaq olduğuna və müsəlman məməlekətləri Iran və Türkiyəyə yaxın olduğuna və az zaman bundan qabaq Rusiyaya mühəqqəq olunduğu nüsxələr və Volqaboyu tatarlara qədər sıxını çəkməmişlər” [1, s.376-377].

İlk dəfə “Sənaye-i-nafis” jurnalında (1920, № 1) çap olunmuş “Müsəlmanlıarda teatr” məqaləsinin sonunda Ə.Haqverdiyev jurnalın növbəti sayında “Azərbaycan üçün hayatı məssələ” saidığını teatrin keçmişindən, indiindən, galaxcayından və galakç məramından səhəbat açacağı vəd edir. Lakin birinci sayı çıxandan sonra “Sənaye-i-nafis”nın nəşri dayandırdıqdan yaxşı həmin dövrə vəd etdiyi məsələlərdən bəhs edə bilmir. Bizca, adıbın ölümündən sonra ilk dəfə Moskvada “Teatr i dramaturgiya” jurnalında (1934, № 12) dərc olunan “Azərbaycanda teatr” məqaləsi onun 1920-ci ildə oxucuların vətəndən təkmilləşdirilmiş variantıdır.

Ə.Haqverdiyevin məqalələrində artistlik sənətinin, görkəmli aktyorların yaradıcılığına, teatr təqnidinə dair maraqlı fikirlər var. O, artist dostu Siqdi Ruhullaya tövsiyələrindən birində yazırırdı: “Bərədarım, dünyada insaniyyət, millət və mədəniyyət ən böyük xidmətlərdən biri artistlikdir. Artist üzünü unluub acı həqiqətləri sənətin sakarı ilə şirinlədib camaata yedirdir. Bu cəhətdən artistin yolları no qədər aqır, tikanlı olsa da qiyəmtərdir. Çünki natiqəs parlaqdır” [1, s.382]. Ədib qətiyyətə bildirir ki, ayaga batan tikanları ağırlarına qayrurana (qeyrətə - Z.Ə.) davam edib mərՃan getməyin “axırda işqli bir mənzilə yetirməyi şübhəsizdir. Hamisə xayalın bu yerdə olsun ki, bu gün dündəndən yaxşı oynayanasın. Çünki artist no qədər yaxşı oynasın, gərək bilsin ki, daha yaxşı oynamaq mümkündür” [1, s.382].

“Abbas Mirzə Şərifzadə haqqında” məqaləsində Ə.Haqverdiyev bu məşhur aktyorun çatın sənət yoluñ göz önləne getirib göstərir ki, o, bu yolu Dursunəlidən Hamlets qədər matin addimlara, qəhrəmanlıqla keçib “türk sahnesində parlaq bir məkan tutmuşdur” [1, s.383]. A.M.Şərifzadə heç vaxt rol arxasında gəzməmiş, hamisə rol onu axtarmış, aktyor Nadir şah, Ağə Məhəmməd şah, Par-

viz, Nəcəf bəy, Aydin, Oqtay və azıxda Otello və Hamlet rollarını məharətlə yaratmaqla, “türk sahnesinin zinəti və Avropanı məqyasında tanınan aktyoru olmuşdur” [1, s.383].

Ə.Haqverdiyev teatrda tamaşaçuya qoyulmaq üçün yalnız əsərdə sahnəviliyi vacib şərt hesab edir. Onun fikrinə, bəlsə əsərlər mütləq üçün yazılın əsərlərənən fərqlənməli, onlar da “tamaşa zamanı” mökmənsüzdür. Ədib “Müsəlmanlıarda teatr” məqaləsində yazırı ki, Türkiyədə dram əsərləri çox-oxudum. O, min bəs yüz sahifədən ibarət idi. Elə monoloqları var idi ki, iyrimi sahifədən ibarət idi Aşkar idi ki, bu tələfi (əsəri - Z.Ə.) sahneyə qoymaq heç bir cəhətlə mümkün deyildir” [1, s.375].

Ə.Haqverdiyevin elmi-publisist yarıdcılığında Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fatali Axundzadə haqqında məqalələri mühüm yer tutur. “Mirzə Fatalinin facisi”, “M.F.Axundzadə və ictimai faaliyyətinin müxtəlif sahələrindən konkretnı məlumat verən bu məqalələr butovlukda onun şaxsiyyəti, təleyif, ictimai idealərin, doğma xalqının və bütün islam dünyasının mədəniyyəsi tərəqqisi uğrunda qızışın mübarizəsi haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Mirzə Fatalinin pyeslərini “istedadla yazılmış asarlar”, “yaradıcılıq inciləri” adlandıran Ə.Haqverdiyev böyük mütfakirin mütərəqqi fikirlərinə maarifiz camaatın müxtəlif mövqeyinin sabobını bir cümlədə çox sərrast ifadə edir: “Mirzə Fatalı öz ikisri ilə gəzərkə, bütün ömrü boyu xalqın cəhaləti ilə, mövhüm adətlərlə amansız mübarizə aparmış, öz xalqını sivilizasiyaya. Avropa mədəniyyətinin qoşusmağa çağırmış, xalq ısa onu başa düşməyib, dinin düşməni adlandırmışdır” [1, s.394].

Ə.Haqverdiyevin Qəribi Avropa və rus klassiki yazıçılarının Şekspir, Siller, Molyer, Volter, Emil Zolya, Ostrovski, Çexov və başqalarının yaradıcılığına bəslədilmiş, onların əsərlərinən bəzələrini Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Ədibin havasla oxuduğu sənətkarlarından biri də müsəri – dün-yə proletar adəbiyyatının banisi Maksim Qorki olmuşdur. Bu məşhur yazıçının əsərlərinə yaxından tanış olan Ə.Haqverdiyev “Maksim Qorkinin hayatı və yaradıcılığı” mövzusunda məqalə yazmış, onun yetimlikdə keçən acı əsərələri, gənclik illəri, fəhlələrə əlaqəsi, adəbiyyatda gəlişi haqqında məlumat vermiş, bənzərsiz sonatının özüllüklerini izah etmişdir.

Qorkinin nazərində sosializm həqiqəti böyük həqiqətdir. Bu həqiqət məhrəbanlıqla hamim öz tərəfinə çəgirdir, dün-yənin üç bulası olan hirsədən, şərəndən və yalandan xilas edacıyın xəbər verir. Qorkinin hayatın hal-hazırkı quruluşuna etirazı onu həmisi ayaqalınlar və sosialistlər tərəfinə çəkir. Bunların hər ikisi hirsin, adəvatın və yalanın düşmənləridirlər” [1, s.408] – Qorkinin ictimai qayṣasının və estetik idealının mözəmnunu bu sözlərlə ifadə edən Ə.Haqverdiyev fikirlərinə böyük yazıçının yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərinə aid “Okurov qayṣası”, “Matvey Kojemyačkin”, “Mənim universitetlərim”, “Ana” kimi əsərlərinin təhlilini söyklənərək əsaslandırmışdır.

Məqalədə Qorki yaradıcılığının ilə dövrü bir-birindən fərqləndirilir: tarixi-xronoloji baxımdan birinci dövr yazıçının ilə hekayəsi “Makar Cüdə”nın “Qaflat” qəzetində çap olunduğu 1892-ci ildən 1905-ci ilə kimi, ikinci dövr – 1905-ci ildən 1917-ci ilə qədər, üçüncü dövr – 1917-ci ildən məqalənin yazılışı ilə (1928) qədərki vaxtı abhət edir. Məqalədə “bu dövrlərin bir-birindən təsafivü” – bədii özünəməxsusluğunu şərh olunur və həmin dövrə yaxın əsərlərinin adı çəkilir, yığcam təhlili verilir.

“Maksim Qorkinin hayatı və yaradıcılığı” məqaləsi Azərbaycan adəbiyyatşunaslığında böyük proletar yazıçısının ömr yolu, inqilabi əsaliyyəti və yaradıcılıq fərdiyyəti haqqında yazılan ilk elmi-kütülvəi əsərdir. Sonralar Qorkinin Azərbaycanla əlaqəsindən, “Qorki və Azərbaycan” mövzusundan səhəbat aqan tadqiqatçılarının, demək olar, hamisi bu məqalədən faydalanan, oz fikirlərini əsaslandırmışaq üçün Ə.Haqverdiyevin söylədiklərinə istinad etmişlər.

Ə.Haqverdiyevin “Mirzə Fatali və arab əlifbasi”, “Ədəbi dilimiz haqqında” və “Böyük reform” məqalələri dövrünün aktual dilçilik məsələlərindən bəhs edir. Ədib Azərbaycan Dövlət Dənili-fundunda dilçiliyə dair mühəzzişələr oxuyarkən bu elmin müxtəlif sahələri ilə maraqlanmış, dil tarixi,

əlifba, qrammatika, üslubiyyata dair mühazirlar hazırlamışdır. Bu zaman türkoloji ədəbiyyatı diqqətindən keçirmiş, Orxon və Yenisey kitabələrinin mətnlərini araşdırılmışdır [3, s.10-15].

M.F. Axundzadə kimi Ə.Haqverdiyev də arəb əlifbasının əleyhdarı olmuş, bu əlifbanın türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dili üçün yararsızlığını və çatınlığını bildirmiştir. Onun fikirincə, ərəb əlifbasının qabaq türklerin öz əlifbası olmuş, bir sıra mətnlər həmin əlifba ilə yazılmışdır. Türkler ərəb əlifbasını cəhrən qəbul etmiş, bu hadisə savad, yazı, təhsil baxımından onların inkişafına mənəvə törmətmüşdür. Yaziçi Azərbaycan ədəbi dilinin lazımsız alınmalardan təmizlənərkən saflaşması və ümumxalq dilinin sözləri, ifadələri hesabına zənginləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparmış, fikirlərini "Ədəbi dilimiz haqqında" məqaləsində bildirmiştir.

Tipoloji xüsusiyyətlərinə görə Ə.Haqverdiyevin məqalə, xatirə və qeydlərinin bir qismi ədəbiyədi, digər qismi elmi-kültürlü publisistika nümunələridir. Yazıçının dramaük və nəşr əsərlərinin dili kimi publisist əsərlərinin də dili sədə, aydın və yığcındır. Xatirələrində bəzən bədil ifadə vasitələrinin dən istifadə edir, elmi publisistikasında isə terminlər də işlədir: misteriya, tamaşa, parik, artist, qrim, aktyor, kaska, ssenari, repertuar, facia, komediya, sunvalizm, ədəbi dil, istilah, jurnal, sərf-növ, cümlə və s.

Ümumiyyətdə, Ə.Haqverdiyevin publisist əsərləri XX əsr Azərbaycan publisistikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Milli publisistikasının inkişafında müüm rol oynayan bu əsərlər qaldırıldığı məsələlərin aktuallığı, ictimai-siyasi məzəmunu, təhlil-təqnid üsullarının sənətkarənəyi baxımından bu gün də əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, II cild.
2. Kəsimov I. Ə.Haqverdiyev və teatr. Bakı, 1975.
3. Kazimov Q. Yazıçı və dil. Bakı, 1975.

ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV'S PUBLICITY

Summary

Famous writer and public figure Abdurrahim bey Hagverdiyev was one of the master of word who was sensitive to the literary-social and cultural-political events of his epoch and objectively evaluated. A part of his literary heritage was social and political essays. In works published in "The Hummet", "The Irshad", "The Taza Hayat", "The Gruziya" newspapers and "Molla Nasreddin" magazine that was issued in Baku and Tbilisi at the beginning of the XX century, A.Hagverdiyev touches upon the issues of enlightenment, education, culture, school, education, social progress, and tried to disseminate democratic enlightenment ideas and views among the people. In these articles, cultural retardation and public negligence were condemned, and civic activism and patriotism were required for the moral refinement and development of society.

This article throws light upon such works by A.Hagverdiyev as "Bizim yabilğımız" ("Our state of being a jade"), "Təsəttür-i-nisvana dair" ("On women's covering with a veil"), "Mozalan bayın szayhatnaması" ("The Mozalan bey's book of travel"), "Müsəlmanlıarda teat" ("The Theater of Muslims"), "Azərbaycanda xalq tamaşaları və dramlar" ("Folk performances and dramas in Azerbaijan") and others.

According to the author, A.Hagverdiyev's essays and articles are the examples of literary-social and scientific-publicity, and an integral part of Azerbaijan's publicity of the first half of XX century.

ПУБЛИСТИКА АБДУРРАГИМ БЕКА ХАГВЕРДИЕВА

Резюме

Выдающийся писатель и общественный деятель Абдурагим бек Хагвердиев (1870-1933) один из тех художественных мастеров, которые честно относились к литературно-общественным и культурно-политическим событиям своей эпохи и объективно оценивали их. Часть его литературного наследия составляют публицистические произведения. В своих статьях, опубликованных в газетах «Гуммет», «Иршад», «Таза хаят».

«Грузия», которые издавались в Баку и Тифлисе в начале XX века. А.Хагвердиев затрагивал вопросы просвещения, образования, школы, раскрепощения женщин, стремился к распространению среди народа просветительских и демократических идей. В них автор осуждал культурную отсталость, общественное равнодушие, косность, призывал к гражданской активности и патриотизму во имя духовно-нравственного очищения и общественного прогресса.

В представленной статье анализируются публицистические статьи Абдурагима бека Хагвердиева, такие как «Наш кобылый характер», «О замкнутости женщины», «Путешествия Мозалан бека», «Театр у мусульман», «Народные зрелища и религиозные мистерии в Азербайджане» и др. По мнению автора, статьи А.Хагвердиева, являясь составной частью азербайджанской публицистики первой половины XX века, представляют собой яркий образец литературно-общественной и научно-массовой публицистики.